

UDK 821.161.1.09Lotman J.

Stručni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

talemandic@gmail.com

KULTURA I PROCESI KRETANJA U SEMIOTIČKIM SISTEMIMA

(Jurij Lotman, *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb, 1998)

Autor u ovom prikazu objašnjava Lotmanova dva načela procesa kretanja u semitočkim sistemima, zatim jezički sistem u kulturi i stvaranje jezičkih metafora kroz Lotmanovo djelo *Kultura i eksplozija*.

Ključne riječi: *Lotman, kultura, posutpno kretanje, eksplozivni proces, jezik, semiotički sistem*

Kultura je jedan od najatraktivnijih fenomena u savremenoj nauci i, kao takva, predmet je mnogih istraživanja na svim poljima ljudskih intelektualnih djelatnosti. Pitanja njenog porijekla, njenog razvoja, strukture kulturnih prostora i njenog istorijskog značenja su opsesivna pitanja na koja nije lako dati precizan odgovor. Od nastanka termina „kultura“ pa sve do danas postoji izuzetno veliki broj definicija, studija i istraživanja, ali izgleda da nijedan pokušaj davanja ultimativnog opisa kulturi nije urodio plodom. Neka približna objašnjenja te pojave, neuhvatljivosti duha kulture, možemo tražiti u njenoj dinamičkoj strukturi i njenom neprekidnom „razvoju“, mijenjanju čovječanstva.

Jedan od pokušaja opisivanja kulture dao je Jurij Mihajlovič Lotman, pripadnik Tartuske škole, u djelu „Kultura i eksplozija“. Naime, on sa semiotičkog stanovišta pokušava objasniti neke povijesne procese koji utiču na stvaranje kulturnih *momentuma* i, u krajnjem, dati univerzalni model za razne kulture.

U ovome radu nećemo obrazlagati Lotmanov rad na strukturi jezika i umjetničkoga djela, kao ni njegovu biografiju, iako bi njegov cjelokupni rad bio značajan za otkrivanje semiotičkoga sistema i pristupa, a samim tim i boljega objašnjenja njegove ideje o kulturi. Ovde će biti isključivo riječi o „kulturi“ i dinamičkim procesima unutar semiotičkih sistema. Ovaj prikaz biće pokušaj objašnjenja i produbljenja njegovih teorija. Prikazaće se neke od osnovnih tačaka iz „Kulture i eksplozije“ i nekoliko novih primjera koji idu u prilog i pojašnjavaju teorije izložene u istoimenom djelu.

Prije ulaska u objašnjenje samoga Lotmanovog pristupa treba, u kratkim crtama, dati nekoliko ključnih tačaka povodom nastanka samog termina „kultura“, njegova razvoja i upotrebe.

Termin „kultura“ nastao je od latinskog glagola *colere*, što znači kultivisati. U samome terminu nalazimo značenje gajenja i obrađivanja, koje je vezano za zemlju i njene prirodne obrade. To nas direktno vodi do toga da je kultura vještački proces obrade prirodnih resursa. Dakle, za kulturu je potrebno biti posebno pripremljen jezički i simbolički, kao i tradicijom, da bi se mogla, najprije, razumijeti, a zatim i unaprijeđivati. Termin kultura u značenju koje smo mu dali javlja se u XVIII i XIX vijeku. On podrazumijeva sposobnost jedinice da asimiluje obrasce ljudskoga ponašanja, znanja, vjerovanja, da formira mišljenje i ima ciljeve u okvirima određene kulturne zajednice.

Jedna od najvažnijih sprega između kulture i učesnika u kulturi jeste jezik. Naime, u jeziku se kriju kodovi za razumijevanje kulturnoga prostora, kao i obratno, u kulturi nalazimo elemente za razumijevanje samoga jezika. U tome međusobnom odnosu kultura i jezik su nerazdvojni sistemi koji neprekidno utiču jedan na drugog. Naravno da je jezik osnovni generator kulturnih prostora iako ne jedini i, u tom smislu, granica između jezika i svijeta izvan jezika postaje jedna od bitnih tema u Lotmanovu sistemu. Sam Lotman kaže: „Na taj način, od početka se pretpostavlja da postoje dva stupnja objektivnosti: svijeta koji pripada jeziku (tj. objektivnog sa njegovog gledišta) i svijeta koji leži izvan granica jezika.“¹

Dakle, jezik kao sistem razdvojen je hipotetički od „realnosti“, od svijeta koji leži izvan njegovih granica, na primjer od kulture, ali je istovremeno duboko uronjen u njega. Lotman se posebno bavi prevođenjem sadržaja sistema na realnost koja se nalazi izvan i kaže da ne može postajati nijedan potpuno izolovan sistem, jer bi to značilo njegovo ponavaljanje, na kraju i njegovo trošenje. I još važnije da je za postojanje realnosti izvan granica jezika nužno postojanje dva ili više jezika i da nijedna realnost ne može biti obuhvaćena samo jednim jezikom.

„Minimalnu funkcionalnu strukturu čini postojanje dvaju jezika i njihova nesposobnost, svakog zasebno, da obuhvate izvanjski svijet. Sama ta nesposobnost nije nedostatak, nego uvjet postojanja, nego upravo ona određuje nužnost onog *drugoga* (druge osobe, drugog jezika, druge kulture)“.² Postojanje dvaju jezika pravi razlike među kulturama. Na primjer, u antičkoj Grčkoj ljudi su nazivali „barbare“ one koji govore *necivilizovanim* jezikom, koji je Grcima zvučao kao „bar-bar“ i, na taj način, pravili su distinkciju između svo-

¹ Lotman J, *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb, 1998, str. 6.

² isto, str. 6.

ga jezika kao „kulturnoga“ i jezika necivilizovanih ljudi kao „nekulturnoga“. U djelu „Kultura i eksplozija“ Lotman kaže da se kultura sastoji od dva sloja, sloja preseka različitih tekstova i sloja jezika. Ta dva sloja zajedno grade semiotiku kulture. Među tim tekstovnim slojevima nalaze se razni stupnjevi prevodivosti i neprevodivosti.

U XIX vijeku, pod uticajem njemačkoga romantizma, jezik se smatrao snažnim obilježjem nacionalnosti. Na taj način jezik je ulazio u sve sfere društveno-političkoga i kulturnoga života. U tome smislu, bilo je bitno naučiti jezik neke nacije da bi se spoznala i njena kultura, iako jezičke granice imaju izuzetno velika presijecanja na velikim prostorim i tako se sastaju jezici raznih nacija. Samim tim nalazili smo više sličnosti nego razlika među različitim „nacionalnim jezicima“.

„Presjecanja smisaonih prostora koja generiraju novi smisao povezana su sa individualnom svijesću. Širenjem danom jezika na cijeli prostor ta presijecanja formiraju jezične metafore.“³ Tu tvrdnju treba razmatrati na polju prirodnoga jezika, svakodnevnoga i neumjetničkoga, jer se umjetničke metafore tvore i nalaze na drugom polu, kako kaže Lotman. Svaki jezični prostor, nezavisno od nacionaliteta, tvori metafore koje su razumljive pripadnicima različitih kultura. Vidimo da je jezik nezavistan sistem koji utiče na spoljnu realnost i dozvoljava da spoljna realnost utiče na njega.

Jedna od osnovnih Lotmanovih postavki jeste da se kretanje naprijed u svim semiotičkim sistemima (kulturnim, povjesnim i sl.) ostvaruje na dva načina. Prvo kretanje ostvaruje se u obliku postupnih promjena, a drugo kretanje ostvaruje se putem eksplozije. Šta je zapravo „postupno kretanje“, a šta „eksplozija“?

Postupno kretanje je kretanje događaja i procesa unutar sistema predvidljivim tokom. Ono je sporo, često čovjekovom opažaju nedostupno i nevidljivo, i ima linearan karakter. Takvi su neki gramatički procesi unutar jezika. Na primjer, izjednačavanje poluglasnika u staroslovenskome jeziku, njegovo gubljenje u slabome položaju i na kraju riječi, ili prelazak tvrdoga poluglasnika u slovo „a“ u riječima „dan“ i „san“. Jezički procesi su za čovjekovo oko neprimjetni jer se dešavaju postepeno i ne odvijaju se na svim prostorima ujednačeno, ali imaju veliku progresivnu snagu.

Eksplzivni procesi su antiteza postupnim i oni stoje u odnosu jedan prema drugom. Nemoguće je potpuno uništenje bilo kojega od njih dvaju, jer bi to bio i nestanak samoga sistema. Eksplozija podrazumijeva nepredvidljivost događaja. Eksplozivni događaji uvlače u sebe djelove drugih sistema, po riječima Lotmana, privlače elemente iz drugih sistema i prave prozor na

³ Lotman J, *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb, 1998, str. 26.

granici dvaju sistema, i na kraju prave poremećaj u linearnom kretanju. Ti procesi obezbjeđuju novatorstvo, to jest originalnost i visok stepen informativnosti elementa koji postaje dominantan u procesu nakon eksplozije. Primjer takvoga jednog procesa može biti početak Prvoga svjetskog rata. Tačnije, u zvaničnoj istoriji, kao početak rata navodi se ubistvo prestolonasljednika Franca Ferdinanda od strane Gavrila Principa 28. juna 1914. godine u Sarajevu. Kaže se da je taj događaj doveo do krize koja je kasnije izazvala rat. Taj događaj, eksplozivan u svoj svojoj prirodi, dat je u povjesti kao logičan slijed događaja, i kao da su događaji u ratu posljedice koje je uzrokovalo ubistvo. Na taj način sarajevski atentat navodi se kao *uzrok* Prvog svetskog rata.

Lotman napominje: „Izbor budućnosti ostvaruje se kao slučajnost. Stoga on sadrži vrlo visok stupanj informativnosti. Istovremeno, trenutak izbora znači presijecanje onih puteva kojima je suđeno da ostanu samo potencijalno mogući, ali i znači trenutak kada zakoni uzročno-posljedičnih veza ponovo stupaju na snagu.“⁴ Dakle, atentat je u retrospektivnom povjesnom pogledu dat kao logičan razvoj događaja, iako je u suštini eksplozivan i nepredvidljiv. „Trenutak svršetka eksplozije predstavlja prijelomnu točku procesa. U sferi povijesti to nije samo polazni trenutak budućeg razvoja, nego i mjesto samospoznaje. Aktiviraju se oni mehanizmi povijesti koji njoj samoj moraju objasniti šta se dogodilo.“ Ono što se dogodilo kao slučajno u rekonstrukciji događaja pokazuje se kao jedino moguće.

Ovde treba napomenuti da je sam rat eksplozivan i nepredvidljiv u svim svojim manifestacijama. Lotman kaže da ne postoje izolovani sistemi i da se u jednom sistemu mogu odvijati istovremeno i postupni i eksplozivni procesi. Prvi svjetski rat, i tu ćemo se služiti Lotmanovim primjerom, uslovio je nevjerovatan tehnološki razvoj, a po Lotmanu to predstavlja postupni proces. „Praktične potrebe javljaju se kao snažni stimulatori progresa“,⁵ tako da je Prvi svetski rat dao obilje raznog novog oružja, poput bacača plamena, razvoj vazduhoplovstva i drugih tehnoloških otkrića.

To potkrepljuje Lotmanovu tvrdnju da se međusobna nužnost tih dviju strukturnih tendencija ne poništava, nego, naprotiv, ističe njihovu uzajamnu uslovljenost.

Kao još jedan primjer za ilustraciju eksplozivnih i postupnih procesa navešćemo fenomen koji se desio u latinoameričkoj književnosti tokom šezdesetih godina. Naime, naziv tog „pokreta“ ima jako simbolično ime u kontekstu našega rada. Ta pojava poznatija je kao *latinoamerički boom*.

⁴ Isto, str. 21.

⁵ isto, str. 14.

Sam naziv asocira nas na eksplozivni proces koji je se desio u Latinskoj Americi, proces čija se detonacija desila na tlu Južne Amerike, koju je ošeo skoro čitav svijet. U tome periodu nastali su najbolji romani na tim prostorima. Stvarali su pisci poput Horhe Luisa Borhesa, koji se smatra jednim od začetnika samog pokreta, zatim Gabrijel Garsija Markes, Karlos Fuentes, Hulo Kortasar i drugi. Čitavom svijetu ta plejada pisaca prikazivana je kao jedan tim čija su se djela desila gotovo istovremeno. Ali, bližim pogledom videćemo da taj naziv nije u svojoj suštini opravdan i da tu imamo slučaj, kako ga Lotman naziva, *imitacije eksplozije*.

Svi ti romani i pisci koji čine *latinomamerički boom* nijesu stvarali istovremeno i, kako napominje Kortasar u jednom intervjuu za špansku televiziju, svi oni su stvarali svoja djela izvan svojih zavičaja, u samoći, i u raznim vremenima.

Iako je pojava tih pisaca zaista donijela eksplozije na planu književne umjetnosti (Danilo Kiš kaže da je Borhes napravio revoluciju u pisanju pripovijetke i da se njena povijest gleda kao povijest pripovijetke prije i poslije Borhesa), taj proces nije bio eksplozivnog karaktera. Naprotiv, proces je postepen i imao je izuzetnu progresivnu snagu. Kulturološki fenomen raznorodnih tekstova koji se slažu u jedan sloj i prave određenu kulturu unisonog karaktera, a ta kultura ima svoje mehanizme razvoja i povezivanja, u ovome slučaju postepenoga, dao je ono što mi danas posmatramo kao dio latinoameričkog nasljeđa.

Kultura je neiscrpan izvor dinamičkih procesa i zato je uvijek bila predmet mnogih istraživanja, a Lotmanovo djelo jedno je od najinteresantnijih i treba biti čitano i interpretirano, a ovo je samo jedan mali pokušaj ostvarivanja tog cilja.

Ethem MANDIĆ

CULTURE AND DYNAMICS IN THE SEMIOTIC SYSTEMS

(Yuri Lotman, *Culture and Explosion*, Alfa, Zagreb, 1998)

The author uses Lotman's *Culture and Explosion* to shed light on his principles of change in the semiotic systems, the language system in culture, as well as the creation of language metaphors.

Key words: *Lotman, gradual change, culture, explosive process, language, semiotic system*